

Õigusteooria seoseid Eesti seadusloome kvaliteediga

ILLIMAR PÄRNAMÄGI
Advokaadibüroo Sorainen
jurist

Eestis tuleks vähendada ebatõhusate käskude-keeldude kuhjumist õiguskorras ning suurendada haldusõiguslike normide ettevalmistamisel õigusteaduse osakaalu.

Õiguse ajalooliselt koolkonnalt pärineb väljend, et ühiskonnas valitsev õigusteoreetiline arusaam mõjutab vaigse taustajõuna seadusandja igapäevaseid valikuid. Küsimus ei olevat mitte *kas*, vaid *kuidas* õigusteooria mõjutab seadusloomet. Toodud teesi valguses tasub arutleda küsimuse üle, kuidas mõjutab õigusteooria Eestis üldiselt probleemiks peetavat seadusloome kehva kvaliteeti ja seaduste liigset muutlikkust.

Seejuures on artikli fookuses Eesti haldusõigus, sest see reguleerib olulisel määral riigi ja kodanike vahelisi suhteid ning kujundab seeläbi ka riigi suhtumist kodanikesse ja vastupidi – kodanike suhtumist riiki. Haldusõiguse näol on pealegi tegemist mahukaima osaga kogu Eesti seadusloomest. Vähemalt kaks kolmandikku (ligi 275 seadust) Eesti 375 seadusest reguleerivad haldusõiguse valdkonda. Sellise ligikaudse tulemuse annab Riigi Teataja süstemaatiline liigitus. Märgineline on, et praktiliselt kõik 1. jaanuaril 2019

jõustunud seadused (umbes 130) kuuluvad justnimelt sellesse seaduste gruppi. See lihtne statistika näitab haldusõiguse tähelepanuväärset osakaalu seadusloomes.

Tasub küsida, millistest teoreetilistest arusaamadest lähtub Eesti haldusõiguse seadusloome. Kui õigusteoorial on siin oma koht, siis millisel põhisuunal? Artikli eesmärk on sel teemal arutleda ja peegeldada haldusõiguses vaigse taustajõuna toimivat üldist õigusteoreetilist pilti. Seejuures on kasulik ja huvitav asja peamiselt tagasivaatavalt hinnata (sh võrdluses teiste suurte õigusharudega nagu tsiviilõigus ja karistusõigus). Haldusõiguslike normide edasisele arenguperspektiivile hinnangu andmine aga väljuks juba käesoleva artikli mahu alt.

PRAEGUNE SEADUSANDLIK MUDEL EESTI HALDUSÕIGUSES

Kiire pilk mõnda nn haruseadusesse kinnitab, et seadusandlik mudel Eesti haldusõiguses on kaldunud selles suunas, et igas eluvaldkonnas kehtiks võimalikult detailselt kirjeldatud spetsiaalne erialane reeglistik ning ettekujutus sellest, milline peaks Eesti õiguskord lõppkokkuvõttes tervikuna välja nägema, on pigem ähmane. Taoline Eesti haldusõiguslik

reguleerimismudel sai valdavaks ilmselt juba vahetult pärast Eesti Vabariigi taasiseseisvumist ning see nägu on suures plaanis jäänud praeguseni samaks. Küllap mõjutas haldusõiguslike normide kujunemist omajagu ka varasem NSV Liidu administratiivne riigikorraldus, mis nähtavasti

Õigusnormid kirjutatakse lähtudes poliitilisest strateegiast, aga ignoreerides õigussüsteemaatilist tegelikkust.

andis alust näiteks riikliku järelevalve kui prokurörijärelevalve modifikatsioonile riigiteoreetilisele kontseptsioonile (Ernits 2008).

Eesti iseseisvumisel oli tegemist sundolukorraga, kus rohketele asutustesse jaotunud ametnikel tuli kiireloomuliselt jätkata iseseisvas Eestis igapäevaelu administreerimist, ent samas tuli sisuliselt nullist alustades uue sisuga täita ka Eesti õiguskord. Seega kannustasid seadusandja tegutsemist rohkem praktilised vajadused ning vähem ruumi jäi õigusteoreetilisel tasandil hästi läbi mõeldud lahendusele. Haldusõiguse kontseptuaalseid aluseid arutati küll põhjalikumalt 1990. aastate keskpaigas käivitatud reformi raames, ent selle mõju Eesti haldusõiguse tervikstruktuurile vajaks ilmselt siiski hetkeseisuga täiendavat hindamist. Kuivõrd haldusmenetluse seaduse (2001) – mis on Eesti haldusõiguse peamisi mõisteid ja põhimõtteid sätestav õigusakt – kehtestamisega seoses ei muutnud seadusandja ei vormiliselt ega sisuliselt ühtegi teist seadust, võib juba näiteks ainuüksi seetõttu haldusmenetluse seaduse kui üldseaduse laiem legislatiivne mõju olla küsitav. Selle asemel sisaldas

nimetatud seaduse § 112 lg 2 hoopis rakendussätet, mis lubas üldseadust kohaldada eriseadusega reguleeritud haldusmenetlusele üksnes juhul, kui seda näeb nii ette vastav eriseadus. Seega saatis ka uus haldusmenetluse seadus välja signaali, et haldus peaks pigem jätkama tegutsemist vastavalt selle ajani kehtinud eriseaduste õigusnormidele isegi pärast värskest haldusmenetluse seaduse vastuvõtmist.

Õigusteaduse ja õigusloome omavaheiste seostega tegeleb Eestis ka normitehnika. Omamoodi normitehniline paradoks seisneb aga selles, et kuigi normitehnika olulisusest räägitakse võrdlemisi palju, on levinud samal ajal ka eelarvamus, et sellest jääb seaduste sisu paremaks muutmisel tervikuna siiski väheks. Kõikide normitehniliste reeglite kiuste kipuvad seadused ja õigusnormid kuhjuma ning õiguskorra terviklik läbipaistvus kannatama. Seetõttu tuleks püüda normitehnikale läheneda koosmõjus õigusteoreetiliste käsitlustega. Paistab, et Eesti haldusõiguse kujundamise taustal peetud aruteludes jäi vähemal või rohkemal määral teadlikult võitjaks idee, et loodav õigus peab seisma võimalikult lähedal konkreetsele eluvaldkonnale (Narits 1998, 2–6; Varul, 1999, 2–4; Madise 2003, 40) ning vajadus haldusõiguse süsteemsuse järele on pigem teisejärgulise tähtsusega, kuigi ka seda on juba varem soovitud rohkem näha (vt Merusk 1998, 170–172).

Nii saaks seletada, miks peetakse parimaks teeks, kui normiloomepädevus on jagatud rohkete ministriumide ja nende valitsusasutuste vahel. Erinevalt karistus- ja tsiviilõigusest, kus juhtotsad on ühe kindla valitsusasutuse käes (Justiitsministeerium), töötatakse haldusõiguse normid välja mitmesugustes ministerialsetes tornides. Selle tulemusena juurdunud haldusõigusliku normiloometöökorralduse taustal paistab siiani olevat jäänud määravaks õigusteoreetiline tees, et seaduste vastuvõtmine ning muutmine igas eluvaldkonnas eraldiseisvalt ning vastavalt selle valdkonna terminoloogiale ja loogikale tagab haldusõiguse eluläheduse

ning väärib seetõttu lõppkokkuvõttes pooldamist ka seadusloomepraktikas.

Taoline käsitus tundub küll esmapilgul arusaadav ja praktiline, kuid samas on sellel ka puudusi. Üheks ebasoodsaks mõjuks on õiguskorra killustumine, sest õigusnormis nähakse pigem administratiivset abinõu konkreetse küsimuse lahendamisel ning vähem vaadatakse laiemat õigussüsteemaatilist pilti. Õigusnormid kirjutatakse valmis, lähtudes poliitilisest strateegiast, aga ignoreerides õigussüsteemi tegelikkust. Ebasoodsaks tagajärjeks võib osutuda siin õigusnormide juriidilise iseloomu vähesus, ebaühtlane mõistekasutus, õigusnormide dubleerimine või kuhjumine ning õigussüsteemi terviklik läbipaistmatus, mis muide oli omane 19. sajandi administratiivõigusele (Stolleis 2014, 23). Tulenevalt kirjeldatud arengusuunast on Eesti haldusõiguslike normide iseloomus olnud algusest peale teatud lahknevus õiguspoliitiliste eesmärkide ja teiste eluvaldkondade ehk nn sisupoliitiliste eesmärkide vahel (Annus 1999, 314–320). See on samas loomulik, kui pidada silmas, et eelnõusid valmistavad Eestis ette põhiosas inimesed, kelle erialane ettevalmistus ei kuulu mitte õigusteaduse, vaid mõne muu spetsiifilise eluvaldkonna hulka.

Ministeeriumide seadusloome igapäevateoses võib kohata eelarvamust, et keegi, kes on juriidiliselt kompetentne, ei saa samal ajal olla asjatundja erialaselt. Sarnaseid järeldusi tehakse ka vastupidises suunas – erialaselt kompetentne spetsialist ei pidavat üldjuhul piisavalt tundma õigusteaduslikke aluseid. Juriste reeglina küll kaasatakse õigusakti eelnõu ettevalmistamisse, ent põhiosas koostavad ning valmistavad eelnõusid ette teistsuguse erialase ettevalmistusega isikud. Käesoleva artikli kirjutamisel ei õnnestunud leida avaldatud ülevaadet selle kohta, millise osakaalu moodustavad õigusloomeülesandega koormatud avalike teenistujate seas juriidilise haridusega teenistujad. Hinnang põhineb seetõttu paljuski autori teenistuslikul kogemusel Justiitsministeeriumi õiguspoliitika

Ministeeriumide ühishoone Tallinnas
Suur-Ameerika tn 1

Foto: Wikimedia Commons

osakonnas. Järeldused on tehtavad aga ka muuhulgas näiteks ministeeriumide teenistujate struktuuri ja koosseisu kohta käivat avalikku teavet objektiivselt hinnates. Sellisele järeldusele on läbi isikliku kogemuse jõutud ka varem (Pärna 1999, 14). Sama problemaatika on tähelepanu alla võtnud varem ka Justiitsministeerium enda õigusloome mahu vähendamise kavas, milles seatakse eesmärgiks tugevdada õigusloomeprotsessis juristide rolli (Justiitsministeerium 2015, p 5).

Üldjuhul töötatakse haldusõiguslikud normid välja teatud kindlas eluvaldkonnas ühe ministeeriumi sees konkreetse osakonna ning sageli isegi ühe kindla ametniku poolt. See oli selgelt nii juba ka 1990. aastatel (Merusk 1998, 170–172). Seetõttu kehtib paradoks, et seadusi küll muudetakse äärmiselt tihti, kuid

seadusandja sisuline roll jääb seejuures pigem marginaalseks. Paljuki nendel põhjusel algatas Justiitsministeerium juba 2011. aastal Riigikogu otsuse „Õiguspoliitika arengusuunad aastani 2018“ eelnõu (2011). Selle peaks edaspidi asendama uus ja hetkel veel menetlemisel

Seadusi muudetakse äärmiselt tihti, kuid seadusandja sisuline roll jääb seejuures marginaalseks.

olev Justiitsministeeriumi ettevalmistatud otsus „Õiguspoliitika põhialused 2030“.

Riigikogu kui seadusandliku võimu pigem tagasihoidlikule rollile viitab ka riikliku järelevalve suur osakaal ühiskonnas toimuva üle, sest seadusi ettevalmistavaid ametkondi ahvatleb alati võimalus ise vahetult ühiskondlikesse protsessidesse sekkuda, selmet näiteks anda pooltele endile vahendid tüliküsimuse omavaheliseks lahendamiseks. Võrdlusena on huvitav, et sarnane mudel oli haldusõigusele omane ka 19. sajandi Saksamaal, kus haldusõigusliku materjali mass (toonase nimetusega „politseiõigus“) oli osadeks jaotatud ministeeriumide kaupa, seosed üksikute seaduste vahel puudusid ning valitsev osa õiguskorra normidest kehtestati avalik-õiguslikena (Stolleis 1992, 229). Seda, et ka Eesti seadusandja ettekujutus seadusloomest on rohkem avalik-õiguslik ning sekkuva iseloomuga näitab kasvõi see, et kehtivast 378 seadusest 245 ehk ligi 65 protsenti reguleerivad muuhulgas moel või teisel riikliku järelevalve teostamist (sellise tulemuse andis 31.10.2019 seisuga otsing Riigi Teataja veebilehel).

Samas vastutus era- ja karistusõiguse kesksete valdkondade eest on koondatud

ühte valitsusasutusse ning eeskätt juriidilise ettevalmistusega ametnike pädevusse. Tsiviilõiguse ja karistusõiguse eest vastutab üldiselt Justiitsministeerium, vt põhimääruse algteksti (Justiitsministeeriumi... 1997, p 9). Seda, et riigi- ja haldusõiguses jäi Justiitsministeeriumi osatähtsus väiksemaks, kui see oli olnud tsiviil- ja karistusõiguses, mööndi sisuliselt juba 1990. aastate lõpus (Varul 1999, 2–4). Seetõttu iseloomustab haldusõigust Eestis võrreldes tsiviil- ja karistusõigusega, kus on õigusteadusel traditsiooniliselt olnud tugev positsioon, ilmselt paljude muude spetsiifiliste teadusharude, eluvaldkondade ja huvigruppide mõju ning sellest johtuv legislatiivne dünaamilisus. Samas toob selline käsitlus endaga kaasa paratamatult õigusloomelise tegevuse valdkondliku killustatuse ning avatuse pidevale muutumisele, mistõttu on haldusalase õigusloome praegusel praktilal vähemasti õiguskorra stabiilsuse ning õiguskindluse seisukohast ebasoodne tagajärg.

Liikumist võimalikult elulähedase ja probleemikeskse haldusõiguse suunas paistab olevat kannustanud ka usalduse puudumine juristkonna ning õigusteaduse kui sellise vastu (Madise 2003, 40). Tegemist on loomuliku umbusuga, sest traditsioonilist jurisprudenti esindavates juristides nähakse omaette huvigrupi n-ö võimu ja arvamuste võitluses *õige* ja *õiglase* ühiskonnakorralduse pärast. Samas oleks sellise oletuse tõeksosutumise puhul tegemist vastuolulise hinnanguga, sest samal ajal kui peavastutus haldusõiguslike normide väljatöötamisel lasub siiani mitte juristidel, vaid eri asutustes arvukalt teenistuses olevatel mittejuriidilise ettevalmistusega erialaspetsialistidel ehk nn sisuekspertidel, on ühiskondlikes hinnangutes õigusnormidest tingitud kriitika ning murede teravik suunatud ikka ennekõike juristide pihta. Seos on loomulik, sest seadus on olemuselt alati juriidiline fenomen. Samuti võib kirjeldatud kriitiline kuvand juristkonnast olla tingitud sellest, et tegeliku vaidluse korral nähakse ikkagi juristi riigi poolt

tegutsemas ja reaalses konfliktisituatsioonis kodanikku üle trumppamas.

Kui ei usaldata õigust ja puhtalt õigusteaduslikke põhimõtteid, siis otsitakse kandepinda argumentidele ikka ennekoike ratsionaalsetest arusaamadest. Nii on loogiline, et ministeeriumide õigusloomeprotsessis maksab nn sisuekspertide sõna. Samas, nagu näitab paljude teiste riikide kogemus, muutub ühiskonna arenedes ka selle õiguskord üha keerukamaks ega jäta ka mittejuristidele eriti võimalust iseseisvalt ja n-ö eneseabi korras keerukamatele õiguslikele probleemidele terviklikku lahendust leida (Rüthers *et al.* 2011, 136). Tegemist on suletud ringiga, mille tulemusena paistab, et õigusteadus on (vähemalt haldusõiguse valdkonnas) loovutanud seadusloomes juhtohjad teistele eluvaldkondadele ning seda osa õigusest võidaksegi justnimelt seetõttu tajuda rohkem ametnike õigusena ning peamiselt riigi legislatiivpoliitilise jõu rakendamise instrumendina. Samas kannatab seeläbi ka üks haldusõiguse õigusriiklikest põhifunktsioonidest, s.o kodanikele õiguskindluse pakkumine suhtluses riigiga (Zippelius 2011, 131). Seadusandjal tuleks aga hoopis taotleda olukorda, kus haldusõigus oleks nii avalike kui ka erahuvide tasakaalustaja, avaliku võimu kandja otsustele objektiivse mõõdupuu pakkuja ning üldiselt riigi ja kodanike vahelise usaldusliku suhte kujundaja.

KATSE JA EKSITUSE MEETOD EESTI HALDUSÕIGUSES KUI PEAMINE TEOREETILINE MUDEL

Ülalkirjeldatud vastandumist nn *puhta* õigusteaduse ja muude eluvaldkondade vahel võib püüda seletada muuhulgas asjaoluga, et vähemasti alates taasiseseisvumisest ei olegi ministeeriumides haldusõiguslike normide ettevalmistamine toimunud selgelt määratletavatel õigusteoreetilistel alustel. Leitud on sedagi, et avalik-õiguslikus valdkonnas oli Eestis alusest peale omamaise eripära arvestamise vajadus tunduvalt olulisem ja seega

ka riigi- ja haldusõiguse teoreetilise mudeli valik enam komplitseeritud, kui see oli näiteks tsiviilõiguses ja karistusõiguses (Varul 1999, 2–4). Kui siiski peaks leiduma ka teadlikult valitud õigusteoreetilisi lähtekohti, siis on need olnud tõenäoliselt niivõrd mitmekülgsed, et nende toomine tagasivaatavalt ühise nimetaja alla ei paista olevat eriti võimalik. Õigusteoreetilised arutelud ei piirdu tänapäeval üksnes traditsioonilise vastasseisuga loomuõiguse ja õiguspositivismi vahel, millest esimene näeb õiguse allikana seadusesse kirjutatud normidele eelnevaid ühiskondlikke norme, ent viimane keskendub kehtivale õigusele. Nüüdisaegsed õigusteoreetilised ja filosoofilised mõttesuunad on niivõrd varieeruvad huvi- ja väärtusjurisprudentist diskursusteooria jt distsipliinideni, et püüe asetada neid kõiki Eesti haldusõiguse

Seadusandjal tuleks taotleda olukorda, kus haldusõigus oleks avalike ja erahuvide tasakaalustaja, riigi ja kodanike usaldusliku suhte kujundaja.

kujunemise konteksti oleks käesoleva artikli raames liialt ambitsioonikas.

Mis puudutab Eesti juristide seas algselt peetud arutelusid haldusõiguslike normide loomise õigusteoreetiliste aluste üle, siis peegeldub siit pigem soov eemalduda täielikult õiguspositivismist, sh seaduspositivismist ning kohati sellele isegi vastanduda. Varasematest õigusteaduslike meetodite käsitlustest torkab silma poolehoid väärtusjurisprudentide ideele (Narits 1995, 378–380; Narits 1998, 2–6). Samuti paistab, et pooldatud

on ka õigussotsioloogilist lähenemisviisi (Kaugia 1995, 360–361). Hilisemast ajast ei torka Eesti seadusloomet puudutavas õiguskirjanduses huvitaval kombel silma eriti teoreetilisi käsitlusi, kuigi juristide huvi enda valdkonna õigusteoreetiliste põhiküsimuste suhtes võiks ju eeldada.

Õiguspositivism lähtub oma praktilises tähhenduses kodifitseeritud õiguse ideest.

Täpsustuseks, et siinkohal ei püüta käsitluses rangelt eristada õiguspositivismi erinevaid esinemisvorme. Õiguspositivismi on käesolevas artiklis silmas peetud mitte niivõrd selle tunnetusfilosoofilises tähenduses, vaid ennekõike käsitletakse normatiivset õiguspositivismi selle praktilises tähenduses, mis lähtub kodifitseeritud õiguse ideest. Seetõttu oleks käesoleva artikli teemakäsitluse kontekstis ilmselt sobivam termin pigem „seaduspositivism“ (Zippelius 2011, 6).

Tõenäoliselt on Eestis teatav pelgus üleformaliseeritud õiguspositivismi vastu ajendatud ajaloolisest kogemusest seoses totalitaarsete valitsemisrežiimidega, nii nagu see on teisteski riikides. Nimelt on taoliste riiklike süsteemide tekke üheks eelduseks peetud liigselt õiguspositivismi kaldunud riigifilosoofiat ning sellele omast väärtusneutraalset suhtumist ühiskonda. Näiteks pärast natsionaalsotsialistliku Saksamaa kokkukukkumist peeti seaduspositivismi pea ainuvastutavaks totalitaarse režiimi kestel toimunud nn õigusperversioonide ees (Rüthers *et al.* 2011, 299, 352). Samas võib öelda, et totalitaarsete režiimide kuritegude tõttu sattus halba valgusesse siiski mitte üksnes

õiguspositivism, vaid isegi õigusfilosoofia tervikuna (Tammelo 2002, 511–513).

Samas, kui siiski üritada üldistada taasiseseisvunud Eesti haldusõiguse kujundamise aluseks valitud õigusteoreetilisi tunnusoone, iseloomustab siin normide loomist pigem realistlik õiguskäsitlus ehk nn realistlik jurisprudents. Realistliku õiguskäsitluse ehk õigusrealismi ideoloogiliseks suunanäitajaks on ennekõike Karl Popper, kelle töödele tuginedes arendas seda filosoofilist mõttesuunda õigusteaduslikult edasi näiteks Hans Albert (Thienel 1991, 3 jj). Sellel õiguskäsitlusel on praeguseks omakorda veel erinevaid suundi, sh eeskätt nn Skandinaavia suund ja Ameerika suund (Maihofer 1971; Skandinaavia õigusrealismi põhiidee ja selle õiguspositivismist piiritlemise kohta Zippelius 2011, 5 jj; ameerika realistliku õigustumõtleme kohta üldiselt Casper 1967, 47 jj; Hilgendorf, Joerden 2017, 161 jj).

Õigusrealism uuema õigusteoreetilise lähenemisena näeb – erinevalt rangest loomuõigusest – vajadust küll positiivselt kehtestatud õiguse järele, ent see olevat vajalik vaid teatud (poliitiliste) eesmärkide ellurakendamiseks. Seetõttu nimetatakse realistlikku õiguskäsitlust ka seadusrealismiks (sks *Gesetzesrealismus*, vt seaduspositivismi, loomuõiguse ja seadusrealismi kohta ülevaatlukult Fleiner 1995, 341). Kokkuvõtlikult võib öelda, et realistliku jurisprudenti põhiidee järgi ei tohi loodav seaduslik norm olla eluvõõras, mistõttu peab see arvesse võtma ühiskondlikke tõsiasju, sh poliitilisi, majanduslikke, varalisi, isikulisi, organisatsioonilisi jms (Zippelius 2011, 6). Realistlikule õiguskäsitlusele on omane pigem empiiriline mõtlemine ning seeläbi omandab säärases õiguskäsitluses kaalukama positsiooni muuhulgas ka sotsioloogia. Samuti kasvab õiguse realistlikul sisustamisel majandusteaduse ja -majandusanalüüsi osakaal (mis on omane eeskätt ameerikalikule lähenemisele, vt Grechenig, Gelter 2008, 513–561). Samal ajal osutub näiteks võrdlemisi ebaoluliseks puhas ja selge eristamine

õigusdogmaatikas (sh on vähetähtsad ka eelnevalt kehtivad õigusnormid), sest realistlikus õiguskäsitluses realiseeruvad õiglus ja juriidiline mõtlemine üldiselt läbi kriitilise ratsionalismi ja diskursusteoreetilise meetodi, s.o ennekõike kogemuse ja eksperimenteerimise kaudu (ingl *trial and error*; sks *Versuch und Irrtum*; vt Zippelius 2011, 66 jj; Rüthers *et al.* 2011, 357; Zippelius, 1981, 143 jj). Filosoofilisest vaatenurgast on realistliku õiguskäsitlusega enim vastavuses eksistentsialistlik mõttesuund, kus samuti on olulisel kohal kriitilise pragmatismi meetodilised ideed (eksistentsiaalfilosoofia mõjust õigusteooriale ülevaatlikult Hilgendorf, Joerden 2017, 145 jj). Sestap võib Eestis valitud haldus-õiguslikku käsitlust tinglikult seostada ka eksistentsialistliku õigusfilosoofia mõttesuunaga (Madise 2003, 38), mis küll lähtub üldiselt positiivselt kehtestatud õiguse vajadusest, ent ei keskendu vaid kirjutatud õiguse interpreteerimisele ega usalda seda pimesi, vaid püüab õigust tervikuna avada rohkem inimeseks olemise tegelikkusele (Luts 1997, 40 jj). Elulistele tõsiasjadele ja sotsiaalsetele faktidele suunatud õiguskäsitlust on peetud ka nn kolmandaks teeks (kategoorilise iseloomuga) loomuõiguse ja traditsioonilise seaduspositivistliku koolkonna vahel, mis on siiski vaid osa laiemast püüdlusest leida alternatiiv senisele kahele põhisuunale (Rüthers *et al.* 2011, 352; vt loomuõiguse ja positiivse õiguse traditsioonilise vaheteo kohta ülevaatlikult nt Hilgendorf, Joerden, 15 jj).

Vaatamata eelistele ei ole õigusrealism kriitikavaba. Näiteks Hans Kelsen ei ruttu nimetatud eksistentsialismi üldse õigusteaduse osaks pidama ning näeb seda pigem teoloogia ja religiooniõpetuse osana (Kelsen 1957, 161–186). Seejuures kirjeldab Kelsen eksistentsialismi saabumist õigusteaduslikku arutellu kui metropoli moe jõudmist provintsi parasjagu alles siis, kui see tegelikult on juba aegumas (Kelsen 1957, 161). Samuti nähakse eksistentsialistlikust filosoofiast mõjutatud õiguskäsitluses lõppkokkuvõttes ka teatud mõttes

protestiliikumist ning uuemas vormis õiguspositivismi avaldumist, mistõttu on seda nimetatud ka realistlikuks õiguspositivismiks (Fechner 1955, 315). Kui nõustuda sellega, et realistlik õigusemõtlemine on vaid loomuõigusliku küsimusepüstituse avaldumine uuemas (õiguspositivistlikumas) vormis, siis ei saa seda ilmselt pidada mitte ehtsaks kolmandaks teeks, vaid selle tuumküsimus seisneb tasakaalu jätkuvas otsimises kahe klassikalise õigusteoreetilise suuna (s.o loomuõiguse ja õiguspositivismi) vahel (Rüthers *et al.* 2011, 355).

PRAKTIKA OOTUSED SEADUSANDJALE

Samas Eesti juristkond paistab õiguspraktikas enamasti lähtuvat pigem traditsioonilisest seaduspositivistlikust õigusteaduse kontseptsioonist. Selle eesmärk on saavutada kindlate teaduslike vaadetega terviklik ning stabiilne ja õiguskindel süsteem ehk hermeneutline õigus (*hermeneutica iuris*), mille tõlgendamist saab selgeks õpetada õiguse rakendajatele ning õigusteadlaste poolt järjepidevalt edasi arenda. Hermeneutist lähenemist õigusteoorias on kirjeldanud näiteks Rüthers ja tema kaasautorid (2011, 107), süsteemiõiguse ideed C-W. Canaris (1969). Seaduspositivistliku õiguskäsitluse järgi on õigusteaduse ja -dogmaatika esemeks ennekõike seadus kui objektiivne valmisprodukt ning õiguse üle arutledes on küsimuse alt üldiselt välistatud produktsioon ehk seadusloome kui selline. Nii ei saa Hans Kelseni sõnul see, kuidas seadusi tehakse, olla tegelik õigusteadus (Kelsen 1960, 1 jj). Õigusteadus ei olevat positivistliku jurisprudenti järgi sama, mis on õiguspoliitika, mistõttu tuleks õigusteadus puhastada ning hoida lahus religioossetest, eetilistest, loodusteaduslikest, sotsioloogilistest ja poliitilistest elementidest (Rüthers *et al.* 2011, 293). Nii omandavat seaduspositivismi põhiidee järgi positiivselt kehtestatud õiguse alusel keskse rolli tegelik õigusliku arutlemise kunst, s.o hermeneutiline mõtlemine, loogika ning

juriidiline argumentatsioon (Kelsen 1953, 143), mistõttu on sellises käsitluses eriti oluline selgelt eristada õigusmõisteid ning kehtestatud õiguse loogilisi seoseid (mõiste- ja konstruktsioonijurisprudents). Taoline seaduspositivistlik õigusmõtlemine ei ole ka Eesti haldusõiguses midagi ebaloomulikku. Põhiseadus kui tervikule õigussüsteemile orienteeritud normatiivne õigusallikas on siin oluline tugipunkt (vrd Gusy 1985, 291–299). Kuivõrd haldus toimib Eestis lähtuvalt õigusriigi põhimõttest kooskõlas põhiseadusega vastu võetud seaduste alusel ning nende täitmiseks, on halduse tõhusa toimimise ning haldusõiguse hea rakendatavuse seisukohast vaja kehtestatud õigusnormidest tulenevaid juriidilisi küsimusi puhtalt ja selgelt eristada.

Eestis paistab seega eksisteerivat teatud mõttes vastandlik lähenemine, kus õigusteoreetiline rõhuasetus haldusõiguslike normide loomisel on vähemal või rohkemal määral teadlikult asetatud (uuemale) realistlikule õigusteooriale, samal ajal kui õigusnormide haldusmenetluslik ellurakendamine (sh kohtuvaidluste pidamine) paistab käivat rohkem ühte jalga traditsioonilise seaduspositivistliku õpetusega. Ühelt poolt on Eesti seadusandja haldusõiguse valdkonnas valinud realistliku õigusloomele mudeli, mis on eksperimenteeriv ning olemuselt erinev sellest, mida teiselt poolt soovib kasutada enda igapäevatöös õigust praktiseeriv jurist, keda on õpetatud enda argumentide toetamiseks otsima loogilisi seoseid seadusandja poolt positiivse õigusena kehtestatud õigusnormide ja õigusmõistete vahel. Tegelikult on seadusandja neid seoseid Eesti haldusõiguses praeguseks eriti pakkunud ei ole ega kavatse seda teha tõenäoliselt ka lähimas tulevikus. Seadusloome on juhuslik, aga praktika eeldab õigusnormidelt kindlust ja süsteemi. Just haldusõiguses paistab lahknevus olevat suurim ja seda nimelt põhjusel, et siin annavad ministriumide algatused praeguseni enim tooni.

Tulemuseks on olukord, kus haldusõiguslikke norme valmistatakse küll ette

õigusrealistlikust käsitlusest lähtuvalt (s.t tegeliku elu probleemide lahendamiseks) ning seda ka n-ö seaduspositivistliku täpsusega, kuid seadusandja ei taotle enam mitte (kodifitseeritud) süsteemi, vaid ta tegevus on juhuslik. See protsess toimib ilmselt mingil määral õiguspraktikute survele, kes kõik endiselt ootavad ja loodavad lõplikku tõde ennekoike õigusnormidest (advokaadid, kohtunikud, notarid jt). Kui parafraseerida tuntud mõtet, siis paistab Eesti haldusõiguse teoreetilise arengumudeli aluseks olevat justkui moto: seaduspositivism on surnud, elagu seaduspositivism.

ÕIGUSKÄSITLUSTE KRIITIKA SEADUSLOOME VAATENURGAST

Põline kriitiline küsimus positivistliku õiguskäsitluse kohta on, kas õigus saab ja tohib olla see, mille seadusandja vastavalt oma tahtele „õigeks kirjutab“. Õiguspositivismi peetakse ka tee sillutajaks detsisionistlikule riigile (Bolsinger 1998, 471–502). Detsisionismi all peetakse üldiselt silmas 20. sajandi esimeses pooles levinud poliitilist teooriat, mille järgi õigusnormi kehtivus tuleneb seadusandja otsustamispädevusest. Detsisionismi kui poliitilise mõttesuuna rajajaks peetakse vastuolulist Saksa riigiõiguslast ja poliitilist filosoofi Carl Schmitti. Seda riigiõpetuslikku mõtlemist on kritiseeritud etteheitega, et detsisionismile kalduv seadusandlus on subjektiivne ja lõppkokkuvõttes seetõttu ka meelevaldne ega vasta ühiskondlikule õiglustunnetusele (Zippelius 2011, 205 jj). Nimetatud kriitika ongi realistliku õigusmõtlemise tegelik kandepind, sest 20. sajandi totalitaarsete riigisüsteemide kogemus näitas, et seaduspositivismis hädavajalik seadusandja nn headuse eeldus ei pruugi reaalsuses kehtida (Rüthers *et al.* 2011, 299). Kuivõrd realistlik õiguskäsitlus on avatud ühiskondlikele aruteludele, siis ei soodusta see suletud süsteemide teket ning võimaldab ka eetiliste väärtuste ületoomist filosoofilisest käsitlusest õigussüsteemi toimimise igapäevaellu. See on õigusrealismi tugevus

ning seepärast pooldatakse seaduspositivistliku mõtteviisi osakaalu vähendamist seadusloomes (Zippelius 2011, 208).

Toodud kriitika esimese ja põhilise vastuargumendina toimib aga ajalooline tõsiasi, et isegi ülimalt seaduspositivistlikus ühiskonnas võib uue poliitilise ideoloogia võidukäik muuta täielikult õigusnormide rakendamise ja tõlgendamise algset eesmärki ja mõtet (nn õiguse perversioon) – kuigi samal ajal kehtib ilma märkimisväärselte muudatusteta õigus. Seetõttu ei saa säärares olukorras seadusnorme kui selliseid veel põhisisüüdlaseks pidada (Rüthers *et al.* 2011, 282). Ilmselt on kriitika taga ka mõnetine väärarusaam seaduspositivismist, sest selle eesmärk ei ole kavatsus kehtestada õigust meelevaldselt, vaid lähtekohaks on arusaam, et õiguseks on faktiliselt kehtestatud õigus. Demokraatlikult vastu võetud õigusnormi juriidilise kehtivuse eristamisega muudest kehtivuse kaalutlustest (nt sotsiaaleetiline ja moraalne kehtivus) püütakse ära lahenda üks õigusteooria seniseid põhiprobleeme, s.o õigusnormi siduvuse küsimus (Zippelius 2011, 19 jj; Rüthers *et al.* 2011, 201, 291).

Teine kriitiline küsimus on, kui detailseks võib seadusandja minna seaduse üldist siduvusjõudu kahjustamata. Realistliku õiguskäsitluse eesmärk on anda õigusnormile võimalikult täpne (sotsiaalne) õigusmõju, s.t see peaks ideaaljuhul olema võimalikult täpselt mõõdetav. Taoliste (äärmuslikult) täpselt sihitud õigusnormide ning seaduste kohta kasutakse õigusteoorias nimetust individuaalseadus või üksikjuhtumiseadus (Enneccerus, Nipperdey 1959, 292 jj). Silma paistavad seda tüüpi algatused selle poolest, et hõlmatud elujuhtumid on ajaliselt ning isegi kvantitatiivselt (arvuliselt) piiritletud. Näiteks võib olla seadusandja täpselt ära määranud, milline on hõlmatud isikute ring, õigusmõju ajaline kestus ja ka näiteks territoriaalne ulatus. Selliseid üksikjuhtumiseaduseid ei soovi näiteks prantsuse õigusteooria üldiselt isegi materiaalselt seadusteks pidada, sest neil puuduvat piisav avalik autoriteet (*pr autorité publique*;

Eichler 1970, 48). Ka saksa õigusteooria lähtub seaduse materiaalse kriteeriumina piisava abstraktse ja üldise kvaliteedi olemasolust, mis peab tagama iga seaduse puhul teatava püsivuse. Saksa põhiseadus ei luba ka toodud põhjustel põhiõiguste piiramist nn üksikjuhtumiseaduste kaudu (vrd Grundgesetz 1949 art 19 lg 1 ls 1). Üksikjuhtumiseaduste peamine probleem seisneb selles, et kui kitsaste elujuhtumite tarbeks vastu võetud seadusandlikud otsused pärast probleemi lahendamist peagi taas makulatuuriks muudetakse, siis kahaneb tervikuna seaduse kui sellise normatiivne jõud ning tõsiseltvõetavus ühiskonnas.

Realistlik õiguskäsitlus on avatud ühiskondlikele aruteludele ega soodusta suletud süsteemide teket.

Samuti ei välista seaduspositivistlik õiguskäsitlus koostööd sotsiaalteadustega. Ka tehnika- ja inseneriteadused ei peaks mitte vastanduma seaduspositivistlikule õiguskäsitlusele, vaid nad võiksid üksteist pigem vastastikku täiendada. Seaduspositivismi suurimaks nõrkuseks ei ole mitte normikesksus, vaid hoopis see, et see ei saa jätkusuutlikult toimida ilma õigusriigi eelduseks olevate väärtusteta (Rüthers *et al.* 2011, 306). Õigusriigi eetiline tuum on vaba ja demokraatlik põhikord, sealhulgas kodanike põhiõigused ja eeskätt inimvääriskus. Seetõttu peab ka seaduspositivistliku suunaga riigi õiguspoliitika igal juhul rajanema õigusriigi poliitikal. Seejuures ei saa õigusriik piirduda mitte üksnes teatud menetluskordadest kinnipidamisega, vaid

ta on seotud seaduseks saanud üldiste, aegumatute ühiskondlike väärtustega.

Realistliku õigusteooria vastuolulisust näitab ka see, et kui kriitilise pragmatismi ja eksistentsialistliku filosoofia sissetoomine õigusteooriasse pidi ennekoike

**Õigusriik ei saa piirduda
menetluskordadest
kinnipidamisega,
vaid on seotud
seaduseks saanud
üldiste, aegumatute
ühiskondlike
väärtustega.**

vähendama liigset kaldumist (19. sajandil väljakujunenud) seaduspositivismi ja detsisionismi (Zippelius 2011, 66 jj), kahan-dab see lähenemine samal ajal ka üldise juriidilise argumentatsiooni vajalikkust ja õigusdogmaatika rolli seadusloomes (Rüthers *et al.* 2011, 306). Realistliku õigus-käsitluse determinandiks on alati teatav õigusnormide rahunus ning juhuslikkus, sest olles võimalikult avatud muutustele, väheneb paratamatult teiselt poolt ka õiguskorra stabiilsus. Õiguspositivismi suurimaks saavutuseks on aga õiguskind-lus (Zippelius 2011, 208, 133 j; Luts 1997, 44). Eemaldumine seaduspositivismile omastest õigust tervikuna läbivatest objek-tiivsetest ja universaalsetest õigusprintsi-pidest ja -mõistetest kitsendab mõistmise õigusest vaid üksikreeglitele, mis võib olla hoopis vähendab õiguskorra terviklikku läbipaistvust ning sillutab seeläbi ise tee juhuslikkusele, seadusandlikule voluntaris-mile ning sotsiaalsete üksikhuvide kontrol-limatule sissevoolamisele õigusloomesse, suurendades ka korruptsiooniriski. Kui seadusandja valib realistliku õiguskäsitluse ideest lähtuvalt seadusekeele, mida tunneb

küll kitsas grupp teatud eluvaldkonnas tegutsevaid spetsialiste, ent suuremale osale elanikkonnast on valitud terminoloo-gia siiski tundmatu, siis võib paratamatult õigus minetada ka enda universaalsuse funktsiooni. Paradoksaalselt ei pruugi nii seadus enam asuda mitte tegelikkusele lähemal, vaid sellest pigem kaugeneda.

Jääb õigusteoreetiline dilemma – kumb kehvadest valikutest on vähem halb: kas see, et õigus on tervikuna võrdlemisi arusaamatu fenomen, ent igas eluvaldkon-nas eraldiseisvalt kehtiv õigus on võimalik vastavate põhjalike erialateadmiste abil endale selgeks teha või see, et õiguskord on õigusteaduse abil kujundatud teadlikult ühetaoliselt ja loogiliselt nii, et sellest saavad aru ühtemoodi võrdselt kõik need, kes on selgeks teinud endale universaalsed printsiibid ja juriidilise õiguskeele.

KOKKUVÕTTEKS

Kui tsiviil- ja karistusõiguses on õigusnor-mide kujunemisel teoreetilised juhtohjad rohkem positivistliku õigusteaduse käes, siis haldusõigust mõjutavad tunduvalt rohkem kõikvõimalikud muud eluvald-konnad. Seda juba kasvõi seetõttu, et tsiviil- ja karistusõiguse valdkond on kodi-fitseeritud süstemaatilistesse mahukatesse seadustikesse, ent haldusõigus on suuresti jätkuvalt killustatud rohkete eriseaduste vahel. Haldusõiguses on valitud õiguspo-sitivismile vähem omane lähenemine, kus õigusteoreetiline rõhuasetus ei ole mitte niivõrd põhiseaduse süstemaatikast võrsuvate materiaalsoiguslike normide loomisel (mis tagaks õigusriigi ja -kindluse põhimõtete ellurakendamise), vaid õigus-normide abil kindlate praktiliste problee-mide lahendamisel. Selline suund vastab rohkem õigusrealistlikule käsitlusele.

Tähelepanelik peab olema nii realistliku kui ka seaduspositivistliku mõttesuuna kohta käiva kriitika suhtes. Õigusrealismi tugevus on kindlasti selle olemuslik avatus. Seaduspositivismi peksupoisi staatus on aga suuresti ajendatud ajaloolistest sündmustest seoses probleemidega, mis

kaasnevad, kui õiguskord eemaldub teatud väärtustest (nt inimväärikus, demokraatia ja õigusriigi põhimõte). Seaduspositivismist lõplikult kaugeneda aga ei saa. Kuivõrd Eesti põhiseaduse järgi on haldus seotud seadusega, on ka Eesti haldusõiguse ideoloogia teatud määral vältimatult seaduspositivistlik. See ei tähenda, et muud teadusharud, nt sotsiaalteadus ja insee neriteadused ei võiks anda väärtuslikku teadmist seaduste kvaliteedi parandamisel.

Endiselt kehtib aga dilemma, kas tegelikku elu mõjutavat järjekordset nn seadusandja käsku või moraalselt ette heidetavat või koguni kuritegelikku tegu seadusteksti eelnõus (nt süüteona) kirjeldav ametnik peab tundma üksnes oma erialast valdkonda ja elulisi tõsiasju (sotsiaalne aspekt) või tuleb tal endale selgeks teha positivistliku õigusteaduse tegelik ese, milleks on ennekõike puhas ja selge eristusvõime õigusdogmaatikas (juriidiline aspekt), mis omakorda eeldab muuhulgas ilmselt ka õigusteooria, -metoodika ja -filosoofia tundmist.

Õigusrealismi võidukäik haldusõiguses võib samaaegselt tähendada, et õigusnormid on liiga üksikjuhtumile orienteeritud, administratiivse iseloomuga ning kaldu vastava valdkonna ministeeriumi ametkondlike huvide suunas. Käesoleva artikli resümees on, et haldusõiguses on võimalik praegu Eestis valitsevat õigusteoreetilist seadusloomemudelit kindlasti kriitiliselt hinnata eesmärgiga vähendada üleliigsete ja ebatõhusate käskude ja keeldude kuhjumist õiguskorras (dereguleerimine) ning suurendada õigusteaduse osakaalu haldusõiguslike eelnõude ja õigusnormide ettevalmistamisel. Nii vaadatuna võiks õigusteaduse rolli suurendamine olla teatavas mõttes

innovatsioon haldusõiguse seadusloomes. Võti ülemäärase seadusandliku bürokraatia ja seaduste vohamise vastu asub suure tõenäosusega siin – seadusandja kätes.

Ainuüksi see, kui Eesti seadusandja teadvustaks erinevaid teoreetilisi õiguskäsitlusi oleks samm edasi, sest vastasel korral valitseb seadusloomes metoodiline ja teoreetiline peataolek. Teadmatusest kantud õigusloomekarusselli juures oleks halvim, kui tegelikku ellu ei jõua ühegi õigusteoreetilise mõttesuuna kasulikud viljad. Ühelt poolt ei toimi õigusrealismi kvaliteedi tagamiseks hädavajalik empiiriline ega sotsiaal- ja majandusteaduslik metoodika ning teiselt poolt ei ole väärtustatud

Haldusõigus on suuresti jätakuvalt killustatud rohkete eriseaduste vahel.

ega rõhku pandud ka seaduspositivismile omasele õigusdogmaatikale (õiguskindlusele, mõistetele, süstemaatikale, loogikale jne). Õigusrealistlikult koostatud seaduseelnõu ilma korraliku metoodilise eeltöota on juhuslik ning samaväärne administratiivõigusliku sekkumisega, mis sisuliselt tähendab üksikjuhtumi lahendamist *ad hoc* kujul, ent sellise käsitluse puudustest saadi suuresti aru juba 19. sajandil. Vastukaaluks on meil olemas põhiseadus kui terviku ja stabiilse õigussüsteemi ülesehitamisele orienteeritud normatiivne õigusallikas.

KASUTATUD ALLIKAD

ANNUS, T. (1999). Haldus ja õigus Eestis. – *Juridica*, 7, 314–320.

BOLSINGER, E. (1998). Was ist Dezisionismus? Rekonstruktion eines autonomen Typs politischer Theorie. – *Politische Vierteljahresschrift*, 3, 471–502.

CANARIS, C-W. (1969). Systemdenken und Systembegriff in der Jurisprudenz. – *Schriften zur Rechtstheorie*, 14. Berlin: Duncker & Humblot.

- CASPER G. (1967). Juristischer Realismus und politische Theorie im amerikanischen Rechtsdenken. – Schriften zur Rechtstheorie, 10. Berlin: Duncker & Humblot.
- EICHLER, H. (1970). Gesetz und System. – Schriften zur Rechtstheorie, 20. Berlin: Duncker & Humblot.
- ENNECCERUS, L., NIPPERDEY, H. C. (1959). Allgemeiner Teil des Bürgerlichen Rechts I/1, 15. Auflage. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck).
- ERNITS, M. (2008). Preventiivhaldus kui tulevikumudel. – Riigikogu Toimetised, 17, 156–165.
- FECHNER, E. (1955). Naturrecht und Existenzphilosophie. – Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie, 41(3), Franz-Steiner Verlag, 315.
- FLEINER, T. (1995). Allgemeines Staatsrecht. 2. Auflage. Berlin, Heidelberg: Springer-Verlag.
- GRECHENIG, K., GELTER, M. (2008). Divergente Evolution des Rechtsdenkens – Von amerikanischer Rechtsökonomie und deutscher Dogmatik. Rabels Zeitschrift für ausländisches und internationales Privatrecht (RabelsZ), 72(3) 513–561. DOI: 10.1628/003372508784937293
- GRUNDGESETZ FÜR DIE BUNDESREPUBLIK DEUTSCHLAND. [1949] (2019). – <https://www.gesetze-im-internet.de/gg/BjNR000010949.html>
- GUSY, C. (1985). Das Grundgesetz als normative Gesetzgebungslehre? – Zeitschrift für die Rechtspolitik (ZRP), 11, 291–299.
- HALDUSMENETLUSE SEADUS. – RT I 2001, 58, 354.
- HILGENDORF, E., JOERDEN, J. C. (2017). Handbuch Rechtsphilosophie. Stuttgart: J. B. Metzler.
- JUSTIITSMINISTERIUM (2011). Õiguspoliitika arengusuunad aastani 2018. Tallinn. – <https://www.just.ee/et/eesmargid-tegevused/oiguspoliitika/oiguspoliitika-arengusuunad>
- JUSTIITSMINISTERIUM (2015). Õigusloome mahu vähendamise kava. Tallinn. – www.just.ee/et/eesmargid-tegevused/oiguspoliitika/oigusloome-mahu-vahendamise-kava
- JUSTIITSMINISTERIUMI PÕHIMÄÄRUSE KINNITAMINE. – RT I 1997, 1, 7.
- KAUGIA, S. (1995). Õigussotsioloogia olemus, koht ja ülesanded kaasaja ühiskonnas. – Juridica, 8, 360–361.
- KELSEN, H. (1953). Was ist die reine Rechtslehre? – Demokratie und Rechtsstaat. Festschrift zum 60. Geburtstag von Prof. Dr. Zaccaria Giacometti. Zürich: Polygraphischer Verlag.
- KELSEN, H. (1957). Existentialismus in Rechtswissenschaft? – Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie, 43(2), 161–186.
- KELSEN, H. (1960). Reine Rechtslehre. 2. Auflage, Wien: Franz Deuticke.
- LUTS, M. (1997). Õigusfilosoofia I. Sissejuhatus õigusfilosoofiasse. Õpik Tartu Ülikooli õigusteaduskonna üliõpilastele. Tartu: Juura.
- MADISE, Ü. (2003). Eesti haldusõiguse reformi kandvatest ideedest. – Juridica, 1, 40.
- MAIHOFFER W. (1971). Realistische Jurisprudenz. – G. Jahr, W. Maihofer. Rechtstheorie: Beiträge zur Grundlagendiskussion. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.
- MERUSK, K. (1998). Riigihalduse õiguslik regulatsioon. – Juridica, 4, 170–172.
- NARITS, R. (1995). Jurisprudentsi põhijoontest. – Juridica, 9, 378–380.
- NARITS, R. (1998). Eesti õiguskord ja väärtusjurisprudents. – Juridica, 1, 2–6.
- PÄRNA, P. (1999). Õigusloome argipäev. – Juridica, 1, 14.
- RIIGIKOGU OTSUS. „Õiguspoliitika arengusuunad aastani 2018“ heakskiitmine. – RT III, 07.03.2011, 1.
- RÜTHERS, B., FISCHER, C., BIRK, A. (2011). Rechtstheorie mit Juristischer Methodenlehre. 6. Auflage. München: C. H. Beck.
- STOLLEIS, M. (2014). Die Entstehung des Allgemeinen Teils des Verwaltungsrechts (1850–1900). – Juridica International, 21, 23.
- STOLLEIS, M. (1992). Geschichte des öffentlichen Rechts in Deutschland. Band. II. Staatsrechtslehre und Verwaltungswissenschaft 1800–1914. München: C. H. Beck.
- TAMMELO, I. (2002). Võitlus õigusfilosoofia pärast. – Juridica, 8, 1511–1513.
- THIENEL, R. (1991). Kritischer Rationalismus und Jurisprudenz. Zugleich eine Kritik an Hans Alberts Konzept einer sozial-technologischen Jurisprudenz. Schriftenreihe des Hans Kelsens Instituts. Wien: Manzsche Verlags- und Universitätsbuchhandlung.
- VARUL, P. (1999). Eesti õigussüsteemi taastamine. – Juridica, 1, 2–4.
- ZIPPELIUS, R. (2011). Rechtsphilosophie. 6. Auflage. München: C. H. Beck.
- ZIPPELIUS, R. (1981). Rechtsgewinnung durch experimentierendes Denken. – Recht als Prozess und Gefüge, Festschrift für Hans Huber zum 80. Geburtstag. Bern: Verlag Stämpfli.